

Jerzy Gapys (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)
ORCID: 0000-0003-0097-0771

Memuarystyka ziemiańska jako źródło do badań nad położeniem ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką na przykładzie Kielecczyny

Memuarystka ziemiańska ze względu na obecność wątków żydowskich głównie o charakterze ogólnym może być wykorzystana jako źródło uzupełniające w badaniach podstawowych nad dziejami Żydów w dobie Holokaustu. Zawarte w pamiętnikach informacje mogą być punktem wyjścia do szczegółowych poszukiwań. W pamiętnikach dokumentowano wiele aspektów położenia mniejszości żydowskiej, m.in. sytuację Żydów w pierwszych miesiącach okupacji, w okresie gettoizacji oraz sam moment masowej likwidacji gett i wywózki do obozów. Jest to spojrzenie z zewnątrz na społeczność żydowską, więc te informacje nie mogą być szczegółowe, trudno na ich podstawie zrekonstruować ich losy, natomiast na pewno wskazują na określone zjawiska dokonujące się w kontekście eksterminacji Żydów. Pamiętniki ziemiańskie to źródła, które trudno pominąć, badając strategie przetrwania Żydów oraz postawy otoczenia polskiego wobec samej zbrodni ludobójstwa.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, okupacja niemiecka, ziemiaństwo, Holokaust

Egodokumenty (dzienniki, pamiętniki, wspomnienia i relacje) to interesujące źródło do badania rozmaitych kontekstów historii i mikrohistorii. Zawierają one bowiem informacje odnoszące się do osobistego życia autora, wydarzeń z najbliższego otoczenia oraz do wielkich wydarzeń historycznych, które były obserwowane z dalszej perspektywy i/lub dokonujących się na poziomie lokalnym. Tak było w przypadku Holokaustu, gdzie świadkowie rozproszeni w różnych regionach pozostawili zapisy, które przyczyniły się znacznie do zrekonstruowania przebiegu eksterminacji europejskich Żydów¹. Ta ogromna tragedia była opisywana nie tylko przez ludność żydowską², ale też przez nieżydowskich sąsiadów. Wiele środowisk

1 Y. Bauer, *Przemysław Zagładę*, Warszawa 2016, s. 43–50.

2 Zob. choćby: M. Bem, *Powstanie w Sobiborze. Świadczenia ocalałych z niemieckiego obozu zagłady*, Radom 2013; L.L. Langer, *Świadczenia zagłady. W rumowisku pamięci*, Warszawa 2015; J. Leociak, *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Kraków 2010; L. Smith, *Holokaust. Prawdziwe historie ocalałych*, Warszawa 2011.

dokumentując przebieg okupacji niemieckiej na terenie Polski³ wspomina również o położeniu ludności żydowskiej, zwłaszcza o masowym unicestwieniu Żydów przez niemiecką machinę państwową⁴.

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie przydatności pamiętnikarstwa ziemiańskiego do badań nad dziejami Żydów na Kielecczyźnie w okresie II wojny światowej⁵. Do badań wybrano próbę 39 publikacji i rękopisów miejscowego ziemiaństwa (głównie dzienniki i pamiętniki)⁶, reprezentujących znaczną część obszaru przedwojennego województwa kieleckiego⁷. Dobór i liczba pamiętników daje podstawy do uznania poczynionych ustaleń za reprezentatywne dla całego badanego obszaru. Nie we wszystkich natrafiono na wzmianki dotyczące położenia ludności żydowskiej⁸, choć zapewne kontakt ziemiaństwa z przedstawicielami ludności żydowskiej miał miejsce, bowiem na Kielecczyźnie u progu II wojny światowej zamieszkiwało około 215 tys. Żydów (8,4%), w miastach i miasteczkach dość równomiernie rozmieszczonych na badanym terenie⁹.

Najbardziej wartościowe poznawczo są dzienniki i pamiętniki napisane przez: Stanisława Turnaua, Helenę Jakowską, Tadeusza Zwierkowskiego, Marię Walewską, Hieronima Tukalskiego-Nielubowicza i Wacława Auleytnera¹⁰. Dzienniki, czy też wspomnienia pisane na podstawie notatek z okresu wojny, zawierają informacje bardziej szczegółowe, np. próbę oszacowania liczby Żydów wywiezionych z gett, nazywanie stosunkowo precyzyjnie postaw ludności żydowskiej w ramach strategii przetrwania i postaw nieżydowskiego otoczenia¹¹.

3 Jednym z takich środowisk byli ziemianie, którzy dokumentując rzeczywistość okupacyjną, notowali również faktografię dotyczącą położenia mniejszości żydowskiej, *Okupacyjna noc. Ziemiaństwo kieleckie o wojnie i okupacji. Wybór z memuarijstki ziemiańskiej*, wybór i oprac. J. Gapys, Oświęcim 2017, por. wstęp.

4 E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; M. Fuks, *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Poznań 1999; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. I i II, Warszawa 2014.

5 Większość dystryktu radomskiego stanowiły ziemie należące przed wojną do woj. kieleckiego, por. J.Z. Pająk, *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego* [w:] *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, Kielce 2001, s. 49–73.

6 Por. wykaz na końcu artykułu.

7 Dobra ziemiańska w zasadzie znajdowały się w każdej gminie i w powiecie, por. *Dobra ziemskie w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925*, oprac. E. Majcher-Ociesa, M.B. Markowski, Kielce 2014, passim.

8 Jedynie około 40% autorów odnotowało treści dotyczące sytuacji Żydów w okresie II wojny światowej, zob. na temat przyczyn takiego stanu rzeczy: J. Gapys, *Echa zagłady Żydów na Kielecczyźnie w pamiętnikach ziemiańskich 1939–1945* [w:] „Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat”. *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. tenże, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 169–187.

9 E. Majcher-Ociesa, *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, s. 114–115.

10 Zob. wykaz bibliografii.

11 Nawet dzienniki pisane na bieżąco we dworach nie zawierają danych wrażliwych (np. nazwisk osób przechowywujących Żydów czy nazwisk ratowanych osób) ze względu na ryzyko przechwylenia w razie konfiskaty majątku lub uwięzienia, por. *Okupacja widziana z dworu wlonickiego. Pamiętnik z wojny 1939–1945*, wybór i oprac. J. Gapys, Kielce 2014, s. 117.

Pisane po latach wspomnienia (okres pełnego rozkwitu państwa komunistycznego) zawierają przefiltrowane informacje, bardzo ogólnikowe i stroni się w nich od kwantyfikujących opinii. Tą okolicznością był paradygmat, który kładł nacisk na badanie martyrologii ludności polskiej i grup społecznych uznanych przez marksizm za uciskane w ustroju kapitalistycznym. Większość wspomnień powstających w latach 1960–1980, czyli systemie nieprzychylnym wobec ziemiaństwa i dążącym do wymazania z pamięci zbiorowej właścicieli ziemskich jako grupy społecznej, jest w pewnej mierze apologią i obroną sfer ziemiańskich. Z tych powodów tematyka żydowska pojawia się niejako na marginesie głównej narracji, dotyczącej przede wszystkim ziemiaństwa i spraw ziemiańskich¹². Ma to też związek z konserwatywną mentalnością ziemian¹³, dlatego też kilka zdań na ten temat.

Ziemiaństwo kieleckie było na wskroś konserwatywne, a to determinowało postrzeganie świata, innych grup społecznych czy generalnie zjawisk społeczno-politycznych i gospodarczych i jest to zauważalne w ich spuściznie. Ziemianie, mimo przemian promujących egalitaryzm, nadal uznawali za naturalny porządek świat oparty na hierarchii społecznej. Do końca istnienia warstwy (lata 1918–1945) funkcjonowały relikty feudalne w relacjach z wiejskim otoczeniem. Najistotniejszy był paternalizm, wyrażający się w naturalnym obowiązku opieki ziemiaństwa nad warstwami niższymi. Pod koniec tego okresu została podjęta próba wypracowania modelu, w którym właściciel ziemski miał być naturalnym liderem w lokalnej społeczności. Emancypacja chłopów (partie ludowe, udział we władzy w państwie, samorządzie, reformy społeczne) traktowana była jako rewanżyzm społeczny. Twierdzono, że chłop i robotnik rolny nie jest gotowy do samodzielnego bytu społecznego i politycznego i jest z natury niemoralny oraz nastawiony materialistycznie. Ziemiaństwo było społecznością zamkniętą, dlatego też w pamiętnikach wątkiem dominującym są „sprawy ziemiańskie”, niejako w tle rozgrywiają się inne wątki. Tematyka żydowska pojawia się szerzej w momencie nasilenia represji i likwidacji gett. Mowa jest też w nich o zanikających powiązaniach gospodarczych mniejszości żydowskiej z dworem. Ziemianie w pierwszym okresie okupacji niemieckiej mieli kontakty handlowe z Żydami, korzystali z usług, ale były one ograniczone przez izolację i wypychanie Żydów z pośrednictwa handlu płodami rolnymi¹⁴. Ludność żydowska w okresie okupacji, podobnie jak przed wojną, była traktowana przez ziemiaństwo jako grupa społeczna, z którą utrzymywano jedynie relacje gospodarcze¹⁵. Wraz z nasileniem represji handel z Żydami czy spłatę zadłu-

12 Por. *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985; *Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. tejże, Warszawa 1988; *Okupacyjna noc. Ziemiaństwo kieleckie o wojnie i okupacji. Wybór z memuarystyki ziemiańskiej*, wybór i oprac. J. Gapys, Oświęcim 2017, zob. wstęp.

13 J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2001, s. 35–38.

14 J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003, s. 150–199.

15 M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993, s. 23–30.

żenia traktowano jako pomoc dla eksterminowanej ludności. Rodziło się życzliwe współczucie i zdecydowane potępienie niemieckiej zbrodni na Żydach. W zasadzie zbadana próba pamiętnikarstwa ziemiańskiego nie zwiera wypowiedzi, które można uznać za antyżydowskie. Warto dodać, że ziemianie jako konserwatyści nie solidaryzowali się z hasłami ekonomicznej czy politycznej walki z Żydami¹⁶.

Wzmianki o Żydach w pamiętnikach to jest spojrzenie z zewnątrz, które z konieczności nie może zawierać szczegółowej panoramy społeczności żydowskiej. Jest to relacja świadków, którzy pośrednio lub bezpośrednio zetknęli się z różnymi formami eksterminacji Żydów i ich postawami. Mimo tego zastrzeżenia memuarystyka ziemiańska zawiera treści przydatne w badaniach wielu aspektów położenia i zagłady Żydów w okresie II wojny światowej. Dokumentują one sytuację ludności żydowskiej od pierwszych dni wojny do 1944/1945 r. Dowiadujemy się z nich o pierwszych posunięciach niemieckich wobec Żydów, o sytuacji Żydów w okresie gettoizacji, a nade wszystko o samej likwidacji gett i wywózce do obozów. Najlichniesze przekazy dotyczą tego ostatniego zjawiska. Źródła ziemiańskie zawierają również treści opisujące pomoc ludności polskiej okazywaną Żydom, strategię przetrwania ludności żydowskiej oraz krótkie opisy postaw otoczenia polskiego, głównie wiejskiego, wobec zagłady.

Pierwsze tygodnie okupacji

Polityka niemiecka wobec mniejszości żydowskiej już na początku wojny (wojna obronna i organizowanie systemu okupacji) nacechowana była opresją¹⁷, m.in. przez oznakowanie i nałożenie obowiązku pracy przymusowej na Żydów oraz zabór i konfiskatę mienia żydowskiego¹⁸. Pamiętnikarstwo ziemiańskie dopełnia ten obraz, wskazując na wątek organizowania dóbr, tj. działań, które miały na celu wypracowanie strategii przetrwania¹⁹. Chodziło o wykorzystanie przez Żydów

16 Por. genotyp ideologii konserwatywnej, J. Bartyzel *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2001, 35–38

17 K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim 1939–1945*, Kraków 2004, s. 50–69.

18 Rabunek mienia i nieruchomości żydowskich został zalegalizowany dwoma niemieckimi rozporządzeniami, Rozporządzenie z dn. 24 stycznia 1940 r. O obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w GG; Rozporządzenie z dn. 24 stycznia 1940 r. O konfiskacie majątku prywatnego, K. Lash, *Rozporządzenia Generalnego Gubernatora*, Radom 1940, nr 11, 38.

19 Strategie przetrwania były różnorodne. W fazie likwidacji gett i wywózki do obozów część zbiegłych Żydów organizowała grupy przetrwania lub zasilala grupy partyzantki, głównie lewicowej. Początkowo była to amida – po raz pierwszy pojęcie użyte w getcie warszawskim. Była to walka o przeżycie, m.in. poprzez szmugiel żywności, pracę kulturalną, wychowawczą. Obecnie „uświęcenie życia” rozciąga się na wszystkie działania mające na celu fizyczne przetrwanie, nawet te naganne moralnie. Dziś rozpoznanie strategii przetrwania to najważniejszy cel badawczy dla środowisk nowej szkoły Holokaustu, Y. Bauer, *Przemysleć Zagładę...*, s. 164–165; A. Grabski, *Żydzi a polskie życie polityczne (1944–1949)* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 157–191. Por. *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 124–172; t. 2, s. 108–193, 558–631; T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 12, 19, 22, 25–26, 39, 47.

chaosu kampanii wrześniowej i pierwszych tygodni okupacji do gromadzenia dóbr, które pomogłyby przetrwać wojnę. Ten wątek w literaturze jest praktycznie nieobecny, historiografia koncentruje się głównie, co zrozumiałe w kontekście polityki niemieckiej wobec Żydów, na aktach przemocy. Pamiętnikarstwo ziemiańskie przywołuje przykłady, które dopełniają obraz skomplikowanego położenia ludności żydowskiej na progu okupacji. Z jednej strony akty terroru, przemocy i represji ze strony niemieckiej²⁰, z drugiej zaś próba przystosowania się do nowych warunków. Posiadamy przekazy dwóch ziemian (z powiatu sandomierskiego i jędrzejowskiego), którzy niezależnie od siebie wspominają o dominującej roli kupców żydowskich w pośrednictwie zakupu koni na licytacjach organizowanych przez Niemców. Stanisław Turnau z Wlonic informuje, że większość koni na licytacji w Ostrowcu (koniec września 1939 r.) została wykupiona przez Żydów i chłopów²¹. Jeszcze dalej idzie w swych spostrzeżeniach Tadeusz Zwierkowski z Plechowa (pow. jędrzejowski), który wręcz twierdzi, że mimo wybuchu wojny i początków represji wobec Żydów, handlowali oni końmi jeszcze z końcem 1939 r. tak jak przed wojną²². Ten wątek wymaga dalszych badań: czy były to przypadki odosobnione, czy też obserwowano je w innych rejonach Kielecczyny lub nawet na terenie późniejszego Generalgouvernement.

Żydzi już na progu okupacji zastanawiali się, jaka przyszłość czeka ich pod panowaniem niemieckim. Te dyskusje ciągnęły się też przez następne lata. Echa tych przewidywań są obecne w spuściznie ziemiańskiej. Niektórzy twierdzili, że władza niemiecka nie zabije wszystkich Żydów, bo to tania siła robocza, ponieważ ich likwidacja to marnotrawstwo. Inni sądzili (już po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w 1941 r.), że czeka ich wywózka na wschód w głąb Rosji (Związku Radzieckiego), jeszcze inni oczekiwali wyzwolenia przez bolszewików po 1941 r.²³ Te dane w dużej mierze zbieżne są z ustaleniami naukowymi²⁴.

Warunki w gettach

Stosunkowo niewiele posiadamy przekazów o położeniu Żydów w gettach. Dzielnice żydowskie, tworzone na początku jako getta otwarte i półotwarte, a od 1942 r. jako obszary zamknięte, były niedostępne dla otoczenia polskiego. Informacje zawarte na kartach dzienników i pamiętników ziemiańskich to opisy powstałe na ogół na podstawie zasłyszanych wiadomości z drugiej ręki, dlatego

20 K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 50–69.

21 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 27; K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 29–45.

22 T. Zwierkowski, *Wspomnienia 1939–1967*, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), sygn. 9897/III, s. 32.

23 W. Auleytner, *Spotkania i rozstania*, 1996, Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), sygn. akc. 15112, s. 44–45; *Okupacja widziana z dworu...*, s. 41–42.

24 Pierwotnie dla Żydów miał zostać wydzielony rezerwat w północno-wschodniej części GG (Lubelszczyzna, Zamojszczyzna), potem wykrystalizowała się myśl przesiedlenia ludności żydowskiej w głąb ZSRR, por. K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 44–45, por. Y. Bauer, *Przemysław Zagładę*, Warszawa 2016, s. 123–126.

nie sposób odnaleźć tam dokładniejszych szczegółów na temat codzienności gett. Niekiedy opisywano zewnątrz przejawy życia w gettach, czyli pracę Żydów poza gettem. Przymus pracy obowiązujący Żydów²⁵ skutkował m.in. pracą przy odśnieżaniu dróg czy oczyszczaniu dróg z błota. Ziemiańskie pisma o tym zjawisku, wskazywały, że do tej pracy zmuszani byli starcy, kobiety, a nawet dzieci²⁶.

Z pamiętników ziemiańskich możemy się też pośrednio dowiedzieć o głodzie panującym w gettach. Świadczą o tym zapisy mówiące o „wyprawach” Żydów poza getta, pod groźbą kary śmierci, w poszukiwaniu żywności. Typowy przykład podał Stanisław Turnau, który wiosną w 1942 r. zanotował, że wśród odwiedzających dwory w poszukiwaniu pomocy sporo było Żydów, którzy ryzykując życie, podejmowali próby pozyskania żywności dla siebie i głodujących bliskich w gettach (m.in. Ożarówie, Opatowie, Ostrowcu)²⁷.

Znaczący odsetek wzmianek dotyczących okresu gettoizacji mówi o postawach Żydów, które dziś określamy mianem strategii przetrwania. Chodzi o udział części Żydów w handlu płodami rolnymi²⁸ oraz o handel z otoczeniem polskim, głównie chłopskim. Mamy tutaj do czynienia z dwoma odmiennymi zjawiskami. Handel Żydów z ludnością polską dziś uznawany jest za formę pomocy i jako element strategii przetrwania, odrębnym zagadnieniem jest natomiast pośrednictwo Żydów w handlu ziemiołodami z polską wsią nawet w 1941 i 1942 r. Jest to zagadnienie słabo przebadane, ale rzucające światło również na funkcjonowanie systemu okupacji niemieckiej. Kronikarz ziemiański sugeruje, że co bogatsi Żydzi w getcie opatowskim uzyskiwali pozwolenia od władz niemieckich na legalny handel ziemiołodami. Wspomina o jednej z firm, która miała dostać pozwolenie na skup zboża i cukru na cały powiat opatowski²⁹. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy to pośrednictwo żydowskie było incydentalnym przypadkiem, lokalnym zjawiskiem, czy też występowało punktowo na całym badanym terenie, a może nawet szerzej

25 Żydzi już od października 1939 r. byli objęci przymusem pracy, Rozporządzenie Generalnego Gubernatora z dn. 26 października 1939 r., O wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej w GG, K. Lash, *Rozporządzenia Generalnego Gubernatora...*, nr 9.

26 H. Jakowska, *Wspomnienia z lat 1898–1962*, BJ, sygn. 9892/III, s. 107; *Okupacja widziana z dworu...*, s. 91.

27 Tamże, s. 97; por. K. Urbański, *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 186; tenże, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 235; por. M.B. Markowski, *Między wojnami 1918–1939* [w:] *Ożarów. Dzieje miasta i gminy*, pod red. F. Kiryka, Kraków 2009, s. 409–470; J. Gapys, *W czasach drugiej wojny światowej i okupacji niemieckiej 1939–1945*, tamże, s. 471–502.

28 W okresie międzywojennym Żydzi w woj. kieleckim zdominowali handel produktami rolnymi. Na 955 przedsiębiorstw handlu rolnego, aż 763 było w rękach żydowskich (79,9%), E. Majcher-Ociesa, *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, s. 114–115. W związku z tym, mając na uwadze cele wojenne, okupant niemiecki tolerował pośrednictwo żydowskie w okresie budowy aparatu rolnego i represji, zob. na temat tworzenia systemu okupacyjnego w GG: Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 91–98; W. Borodziej, *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985, s. 18–41; J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, s. 41, 75–76, 81–82.

29 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 67.

w Generalnym Gubernatorstwie (GG). Inny ziemianin, wspomniany już Tadeusz Zwierkowski, wskazuje na fakt nielegalnego handlu płodami rolnymi w powiecie miechowskim z miejscowym ziemiaństwem, sprzedawano również bydło³⁰. Te przypadki wskazują na konteksty mniej znane, ale obecne w rzeczywistości okupacyjnej³¹. Trudno te informacje zupełnie lekceważyć, ponieważ ziemianie znajdując się w centrum niemieckiej polityki rolnej, podejmowali ambiwalentne działania zmierzające do dokapitalizowania majątków oraz mające na celu zachowanie majątków. Dlatego też z jednej strony partycypowano w handlu na czarnym rynku, z drugiej zaś jako właściciele dużych gospodarstw musieli oni w systemie niemieckim korzystać z pośrednictwa spółdzielni powiatowych i wyznaczonych firm w zbyciu ziemio-płodów³². Tę kwestię może rozstrzygnąć pogłębiona kwerenda w aktach gmin, starostw, gubernatorów dystryktów i rządu GG, w których znajdują się wykazy spółdzielni i firm zajmujących się pośrednictwem handlowym w rolnictwie³³.

Pamiętnikarstwo ziemiańskie przynosi opisy handlu żydowskiego z otoczeniem polskim, który był jedną ze strategii przetrwania. Z tych przekazów wyłania się obraz ludności żydowskiej, która bardzo aktywnie działała w tym kierunku. Pamiętnikarze ziemiańscy odnotowują prowadzenie handlu nawet w bezpośredniej bliskości instytucji niemieckich, co wzbudzało podziw wobec determinacji Żydów³⁴. Niektórzy pamiętnikarze informują o prowadzeniu handlu przez Żydów jeszcze na przełomie 1942/1943 r., czyli w okresie tworzenia wtórnych gett³⁵, po likwidacji zasadniczej bazy gett na Kielecczyźnie. Egzystująca w tych gettach ludność płaciła wysokie ceny za artykuły żywnościowe, by przeżyć³⁶.

Ratowanie i polska pomoc wobec mniejszości żydowskiej

Pamiętniki ziemiańskie przynoszą w tej kwestii bardzo ogólnikowe informacje, jedynie w nielicznych przypadkach odnajdujemy nazwiska ratowanych Żydów czy też personalia Polaków świadczących na ich rzecz. Te okoliczności sprawiają, że nie mogą one posłużyć do badań szczegółowych w omawianej kwestii. Ich wartość polega przede wszystkim na tym, że wskazują określone tendencje i mogą być dobrym punktem wyjścia do badań podstawowych w odniesieniu do lokalnych

30 T. Zwierkowski, *Wspomnienia...*, s. 35.

31 Getta żydowskie na szerszą skalę zaczęto organizować dopiero w 1940 r. Przez kilkanaście następujących miesięcy były to getta otwarte, niektórzy prowadzili więc różnorodną działalność handlową, głównie z otoczeniem polskim, por. K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 29–45.

32 J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne...*, s. 77–129.

33 Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Gubernator Dystryktu Radomskiego 1939–1945 (dalej: GDR); Archiwum Akt Nowych, Rząd Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945 (dalej: RGG).

34 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 34.

35 K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 114–116. Jedno z takich gett funkcjonowało w Ujeździe (pow. tomaszowski), www.sztetl.org.pl/pl/article/ujazd-590/5,istoria/ (dostęp 31 III 2015 r.).

36 H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień. Jędrzejów 1943–1945*, cz. 3, t. IV, Ossolineum, sygn. 15444/II, s. 177.

społeczności, a nawet do poszukiwań z zakresu mikrohistorii, tj. dziejów rodów i rodzin. Mamy głównie do czynienia z zapisami dotyczącymi pomocy świadczonej przez własną rodzinę, rzadziej przez sąsiadów ziemian³⁷, a tylko incydentalnie przez otoczenie nieziemiańskie. Dobrym przykładem powyższego są wspomnienia Franciszka Starowiejskiego z majątku Siedliska (pow. częstochowski), który mówi jedynie o przechowywaniu trzech rodzin żydowskich przez jego rodzinę³⁸. Wacław Karwacki (majątek Paśmiechy) podaje więcej szczegółów (pomoc dla rodziny Erenreichów z Kazimierzy Wielkiej i kilku innych okolicznych Żydów), wspomina też o przemycie zboża do getta w Warszawie, ale i tutaj brak prób oszacowania skali pomocy ziemiańskiej wobec Żydów³⁹. Odnosząc się do większości wspomnień⁴⁰, trzeba stwierdzić, że wielu autorów podnosi kwestię heroizmu ziemiaństwa (kara śmierci za pomoc) oraz nieodpłatnych świadczeń na rzecz Żydów, a jednocześnie przeciwstawia temu rzekomo wyłącznie intencjonalną pomoc chłopską, nastawioną na zysk. Ziemianie pisząc o pomocy chłopskiej, koncentrowali się jedynie na trudnych warunkach przechowywania Żydów w kryjówkach i ziemiankach wykopanych w stodołach i na ciągłym zagrożeniu przed denuncjacją. Nie podjęta została żadna próba oszacowania skali zjawiska, wymienienia konkretnych przypadków pomocy, ograniczono się do sugerowania, że chłopi czynili to z niskich pobudek materialnych, w przeciwieństwie do ziemiaństwa, które ratowało Żydów z pobudek humanitarnych⁴¹. Ta wiedza najczęściej oparta jest na nadmiernie uogólnionych spostrzeżeniach, bez wskazywania na kontekst realiów okupacyjnych. Ważnym czynnikiem, co sygnalizowano wcześniej, było postrzeganie przez ziemian chłopów jako grupy nastawionej materialistycznie i wymagającej kurateli warstw oświeconych. Niezaprzeczalnie aspekt ekonomiczny był obecny w pomocy udzielanej Żydom⁴², jednak wiązało się to również z kwestią narastających kosztów utrzymania, bowiem zbiegli Żydzi znajdowali się poza systemem. Utrzymanie kilkusobowej rodziny, gdzie zaopatrzenie należało w większości zakupić na czarnym rynku, było dużym wyzwaniem, tym bardziej że wieś polska po 1942 r. na skutek eksploatacji szybko się pauperyzowała⁴³.

37 Nie ma potrzeby przywoływać większej liczby przykładów pomocy ziemiańskiej, gdyż ten problem został omówiony, J. Gapys, *Ziemianie wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim 1939–1942* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, pod red. E. Majcher-Ociesy i B. Wojciechowskiej, Kielce 2013, s. 305–329.

38 *Franciszka Starowiejskiego opowieść o końcu świata pisała Krystyna Umiechowska*, Warszawa 1994, s. 51.

39 W. Karwacki, *Wspomnienia 1895–1980*, Ossolineum, sygn. 15436/II, s. 127, 133.

40 Zob. wykaz pamiętników ziemiańskich w bibliografii.

41 T. Zwierkowski, *Wspomnienia...*, s. 53,71; W. Karwacki, *Wspomnienia...*, s. 127.

42 Znakomicie zagadnienie ekonomicznych uwarunkowań pomocy Żydom omawia, G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 110–143.

43 Z powodu coraz wyższych kontyngentów i coraz niższych przydziałów kartkowych coraz trudniej było o produkty żywnościowe. Kwitł czarny rynek, na którym żywność była znacznie droższa niż w oficjalnym obiegu. Pod koniec wojny na czarnym rynku produkty rolne i żywnościowe były 25–krotnie droższe niż w 1939 r., por.: F. Skalniak, *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego*

Likwidacja gett i deportacje do obozów

Likwidacja gett w ramach akcji Reinhardt, czyli eksterminacja Żydów w GG, obecna jest w większości pamiętników⁴⁴. Wzmianki mają różną wartość, od próby oceny skali wydarzeń, poprzez emocjonalne opisy tragedii Żydów (na ogół ogólnikowe), aż po usiłowanie racjonalizowania zbrodni. Najczęściej ziemianie opisują wywózkę Żydów z getta znajdującego się w sąsiedztwie majątku. Nie jest to wiedza szczegółowa, na podstawie której można by zrekonstruować przebieg akcji likwidacyjnej. Z rzadka podawane są liczby Żydów wywiezionych do obozów, sporadycznie wymienione są nazwy formacji i oddziałów, które brały bezpośrednio udział w wywózce (jeśli nawet te informacje się pojawiają, to są mało precyzyjne). Jeden z pamiętnikarzy z powiatu jędrzejowskiego informuje, że w akcji represyjnej wobec Żydów na tym terenie i przy likwidacji getta w Jędrzejowie Niemcy wykorzystywali Szaulisów (żołnierzy litewskich formacji wojskowych, pozostających na usługach niemieckich okupantów) i Ukraińców, brak jednak szczegółów w tym zakresie⁴⁵. O obecności Szaulisów i Ukraińców przy likwidacji getta w Ostrowcu wspomina też Stanisław Turnau⁴⁶, Wacław Karwacki zaś wskazuje, że zanim nastąpiła likwidacja getta w Kazimierzy Wielkiej, część Żydów rozstrzelano w pobliskim lesie. Te zbrodnie przypisał on oddziałowi SS z Krakowa i miejscowym policjantom granatowym⁴⁷.

Raczej do rzadkości należą próby wskazania w zapiskach liczby Żydów wywiezionych do obozów. Wyjątkiem jest Stanisław Turnau, który niejako z obowiązku kronikarskiego zanotował, że w momencie wywózki z getta w Ostrowcu zbiegło około czterech tysięcy ludzi⁴⁸. Niektórzy pamiętnikarze napisali w swoich wspomnieniach, że ze względu na miejsce zamieszkania na wsi nie widzieli gehenny wywozek ludności żydowskiej z gett, ponieważ te wydarzenia działy się głównie w miasteczkach⁴⁹. W zasadzie wszystkie pamiętniki⁵⁰ zawierają poruszające opisy tragedii Żydów – spędzanie na place, marsz do stacji kolejowych i cierpienia ludzi wywożonych do obozów. To często bardzo emocjonalne relacje zięjące grozą, ukazujące bestialstwo niemieckich oprawców.

Zawarte w pamiętnikach na ogół krótkie wzmianki na temat likwidacji gett i wywozki Żydów do obozów wprawdzie nie przynoszą drobiazgowych opisów, nie dostarczają wiedzy szczegółowej co do losów poszczególnych wspólnot

w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1979; por. S. Smoliński, *Rozwój detalicznych cen wolnorynkowych w Krakowie w latach 1939–1946*, „Rocznik Akademii Handlu w Poznaniu” 1946/47, s. 184–209; S. Smoliński, *Przyczynek do zagadnienia wyżywienia miejskiej ludności polskiej w b. Generalnym Gubernatorstwie na tle ówczesnych warunków pracy i placu*, „Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu” 1949/50, s. 33–106.

44 Zob. wykaz pamiętników ziemiańskich w bibliografii.

45 H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 178.

46 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 104, 106.

47 W. Karwacki, *Wspomnienia...*, s. 126.

48 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 104, 106.

49 H. Jakowska, *Wspomnienia z lat 1898–1962*, BJ, sygn. 9892/III, s. 107.

50 Zob. wykaz pamiętników ziemiańskich w bibliografii.

żydowskich czy rodzin, to jednak te źródła wnoszą określony potencjał poznawczy do badań. Przede wszystkim ukazują mechanizmy prowadzonej przez Rzeszę Niemiecką eksterminacji mniejszości żydowskiej: schemat likwidacji gett, schemat wywózek, schemat zaangażowania sił i administracji niemieckiej. Przekazy te to relacje naocznych świadków, które dopełniają obraz zjawiska masowych mordów na ludności żydowskiej z zewnątrz⁵¹, z pozycji członków podbitego narodu, który został poddany wyniszczającej okupacji pod względem gospodarczym, społecznym i demograficznym⁵².

Pamiętniki ziemiańskie są stosunkowo dobrym źródłem, by ukazać postawę polskiego otoczenia, przede wszystkim właścicieli ziemskich, wobec eksterminacji mniejszości żydowskiej na terenie GG. Analizując przekazy pamiętnikarskie, zauważamy, że ziemianie nie byli obojętni na tragedię Żydów. Niemal w każdym pamiętniku znajdujemy emocjonalne opisy gehenny ofiar, które świadczą o współczuciu wobec mordowanych bestialsko ludzi⁵³. Te wzmianki to również zapis bezsilności wobec okrucieństwa niemieckich oprawców, pisane z pozycji podbitego i sterroryzowanego narodu⁵⁴, nieposiadającego potencjału politycznego i militarnego, by wystąpić przeciwko niemieckiej machinie wojennej, okupacyjnej i eksterminacyjnej⁵⁵. Zapisy ziemiańskie o zagładzie to również przekaz, w którym zdecydowanie potępiona została zbrodnia dokonana przez Rzeszę Niemiecką i jej służby.

Jako ilustrację tych postaw można wskazać dwa fragmenty, które doskonale oddają stosunek do tragedii Żydów. Józef Targowski z Czyżowa Szlacheckiego (pow. opatowski), mimo że swoją refleksję snuł kilka dekad od tamtych wydarzeń, jej treść nadal napawa grozą:

51 Zob. na temat mechanizmów zagłady: Y. Bauer, *Przemysław Zagładę*, Warszawa 2016, s. 123–126; K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 44–45; por. A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, (red.) D. Libionka, Warszawa 2004, passim; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. I i II, Warszawa 2014, passim.

52 Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 98–120; R.C. Lukas, *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Kielce 1995, s. 1–37; *Polska 1939–1945. Straty osobowe a ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 9 i n; Cz. Łuczak, *Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2, s. 9–14; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002, s. 33.

53 *Echa zagłady Żydów na Kielecczyźnie...*, s. 169–187.

54 Istotą niemieckiego panowania w okupowanej Polsce było zarządzanie przez terror, Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 98–120; R.C. Lukas, *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Kielce 1995, s. 1–37.

55 Niemcy w tym czasie kontrolowali i okupowali znaczną część Europy. Rząd niemiecki stosował zróżnicowaną paletę działań politycznych, wykorzystywał antagonizmy narodowościowe oraz sprawnie zarządzał okupowanymi społeczeństwami (kontrola i zarządzanie przez terror, prawo, politykę informacyjną), Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje. Wykonywanie okupacji przez państwa osi w Europie. Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, t. 1, Poznań 1983; tenże, *Faszyzm i okupacje 1938–1945... Mechanizmy realizowania okupacji*, t. 2, Poznań 1984; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, Warszawa 2014.

Nigdy nie zapomnę makabrycznego widoku, gdy pewnego październikowego popołudnia 1942 roku jechałem z Czyżowa do Winiar trasą, po której tego ranka prowadzono ludność z getta w Zawichoście do stacji kolejowej w Dwikozach. Wzdłuż szosy, w rowach przydrożnych leżały trupy kobiet, dzieci i starców zastrzelonych tylko dlatego, że nie mieli siły nadążyć za konwojem. Tłumoki, kobiałki i kufierki walające się po przydrożu znaczyły ślady tego nieludzkiego marszu, który ukazuje mi się w nocnych koszmarach⁵⁶.

Stanisław Turnau 31 października 1942 r. zanotował bardzo sugestywne w swej wymowie zdania, które przenoszą nas w tamtą rzeczywistość:

Całe te wykańczanie Żydów krew mrozi w żyłach. Trzeba widzieć twarze tych niešťczęśliwych, czekających przed swymi domami na przyjsie katów. Wyglądają jak tropiona zwierzyna. W niektórych oczach widać obłęd, w innych jakąś mistyczną rezygnację. Ci ludzie wiedzą, że idą na śmierć. Jest to niesłuchane w dziejach świata barbarzyństwo i musi wywołać oburzenie w duszy każdego uczciwego człowieka⁵⁷.

Żydzi w okresie Judenjagd

Spuścizna pamiętnikarska dostarcza również wiedzy na temat położenia i postaw Żydów oraz otoczenia nieżydowskiego w okresie Judenjagd⁵⁸. Nie są to jednak przekazy szczegółowe, najczęściej to bardzo ogólny opis zdarzeń, na podstawie którego niemożliwe jest ukazanie losów ofiar niemieckiego ludobójstwa. Z nich dowiadujemy się o strategiach przetrwania Żydów, niekiedy również o mechanizmach działania niemieckiego aparatu okupacyjnego w zakresie eksterminacji Żydów i torpedowania pomocy polskiego otoczenia poprzez okrutny terror⁵⁹. Jeden z pamiętnikarzy wskazuje na zbiegów żydowskich, którzy ukrywali się w lasach w powiecie jędrzejowskim, mordowanych w ramach urzędowych egzekucji przez

56 J. Targowski, *Wspomnienia*, Kraków 1997, s. 95.

57 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 107.

58 Końcowa faza eksterminacji Żydów. Dotyczyła Żydów zbiegłych z gett i transportów. Obecna historiografia, związana z nową szkołą badań nad Holocaustem, stara się ludność polską, głównie wiejską, pokazać jako niemieckich pomocników, J. Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011; tenże, „*Ja tego Żyda znam!*” *Szantażowanie Żydów w Warszawie, 1939–1943*, Warszawa 2004; *Zarys Krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów, 1942–1945*, red. J. Grabowski, B. Engelking, Warszawa 2011; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011; *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, pod red. B. Engelking, J. Leociaka, D. Libionki, Warszawa 2007; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

59 W ramach Programu INDEX udało się ustalić, że liczba Polaków zamordowanych za pomoc Żydom wyniosła prawie 1,5 tys. osób, *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019; por. *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa – Kielce 2022.

policję granatową⁶⁰. Wspomina też o bandyckich napadach na Polaków dokonywanych przez ukrywających się Żydów⁶¹ – dziś te zachowania zalicza się do strategii przetrwania, a grupy te do żydowskich grup przetrwania. Również ziemianie z powiatu opatowskiego informują o sposobach na ocalenie Żydów zbiegłych z getta sandomierskiego. Wymieniają m.in.: starania o pozwolenie na pracę w niemieckiej spółdzielni, dawanie łapówek policjantom granatowym, organizowanie się w grupy i napady na ludność polską celem pozyskania środków do życia oraz udział w partyzantce komunistycznej⁶².

Pamiętnikarstwo ziemiańskie, jak już wspomniano, przynosi informację na temat postawy polskiego otoczenia wobec Żydów, szczególnie w 1943 i 1944 r. Wówczas to społeczność polska w szerszym stopniu zetknęła się ze zbiegłymi i ukrywającymi się Żydami oraz z masowymi niemieckimi akcjami organizowanymi w celu ich wyłapania. I znów jest to wiedza o charakterze bardzo ogólnym, bez wskazywania personaliów, jedynie w niektórych przypadkach jest próba określenia skali zjawiska. Stanisław Turnau konstatuje, że sporadycznie w społeczeństwie polskim pojawiały się opinie, że wbrew Polakom (potępienie Zagłady) i bez ich udziału Niemcy rozwiązali kwestię żydowską w Polsce⁶³. Inni pamiętnikarze, np. Tadeusz Zwierkowski⁶⁴, wskazują na ważne zagadnienia ze względu na przypisywanie obecnie Polakom współudziału w zbrodni niemieckiej⁶⁵. Pierwszą kwestią jest zjawisko plądrowania przez ludzi z marginesu społecznego gett po ich likwidacji i ograbiania przez oprawców niemieckich. Te czyny były potępiane przez samych ziemian, osoby odpowiedzialne za ten proceder były ścigane przez żandarmerię niemiecką i policję granatową⁶⁶. Znajdujemy też wzmianki dotyczące

60 H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 180; por. na temat powinności policji granatowej w systemie represji niemieckich: T. Domański, *Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945* [w:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański i E. Majcher-Ociesa, Kielce – Warszawa 2019, s. 105–120; T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 11–12; A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990; tenże, „Policja granatowa” w *Generalnej Guberni*, „Wiadomości Historyczne” 1987, nr 6, s. 483–502.

61 H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 180.

62 H. Jakowska, *Wspomnienia...*, s. 107; *Okupacja widziana z dworu...*, s. 115–117. W partyzantce komunistycznej przetrwało ok. 14 tysięcy osób; A. Grabski, *Żydzi a polskie życie polityczne (1944–1949)* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 157–191.

63 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 107.

64 T. Zwierkowski, *Wspomnienia...*, s. 70.

65 Najpełniej ta teza jest widoczna w pracy, *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, oraz we wcześniejszych opracowaniach, m.in. J. Grabowski, *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a Zagłada Żydów na obszarach wiejskich w dystrykcie krakowskim* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Siatarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 247. por. T. Domański, *Korekta obrazu...*, s. 23–24, 72

66 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 107; H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 179.

stosunkowo nielicznych przypadków grabieży dokonywanych na ukrywających się Żydach przez bandy chłopskie (złożone ze zdeprawowanej młodzieży wiejskiej) oraz doprowadzania przez zdeprawowanych mieszkańców wsi na posterunki żandarmerii i policji Żydów za gratyfikację finansową i butelkę wódki⁶⁷. Na kartach pamiętników ziemiańskich zanotowano też informacje o handlu Żydów z polskimi mieszczanami i chłopami⁶⁸, dziś uznaje się to za jedną z form strategii przetrwania i pomocy ze strony polskiej⁶⁹. Z powyższych zapisków wyłania się obraz społeczeństwa polskiego, które jako ogół odniosło się zdecydowanie negatywnie do zbrodni niemieckiej i zachowało obywatelską postawę.

Ziemiańskie zapiski mówią również o represjach wobec Polaków udzielających pomocy Żydom⁷⁰. Reprezentatywnym przykładem są wspomnienia Hieronima Tukalskiego-Nielubowcza, który przywołuje zdarzenia z wiosny 1943 r. na pograniczu powiatów jędrzejowskiego i miechowskiego. Pamiętnikarz informuje, że ludność polska nie stosowała się do zakazów niemieckich⁷¹ i przechowywała zbiegłych Żydów, głównie z rodzin, które wcześniej miały kontakty z polskimi rolnikami. Zaostrzenie prawa i wzmożenie represji wiosną 1943 r. w rezultacie przełożyło się na dokonanie egzekucji na chłopskiej rodzinie ukrywającej Żydów i kilku rodzinach w sąsiedztwie, które nie poinformowały o tym fakcie władz niemieckich. Okrutna zbrodnia wstrząsnęła okoliczną ludnością, która sterroryzowana tym zdarzeniem, zaprzestała przyjmowania pod swój dach szukających ratunku Żydów. Zdarzały się nawet przypadki mordowania Żydów z obawy, by ci, schwytani przez Niemców, nie wydali osób udzielających im schronienia⁷². Takie informacje wskazują jednoznacznie, że ludność polska, mimo że sama podlegała opresyjnej okupacji, w odruchu solidarności obywatelskiej pośpieszyła z pomocą Żydom i nie zaprzestała jej kontynuowania mimo bestialskiego prawa niemieckiego. Jednak ze względu na

67 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 107, 108; W. Karwacki, *Wspomnienia...*, s. 126–127; T. Zwierkowski, *Wspomnienia...*, s. 70; por. T. Domański, *Korekta obrazu...*, s. 24.

68 *Okupacja widziana z dworu...*, s. 53, 65, 101; H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 177.

69 Por. na temat podejmowanych przez Żydów strategii przetrwania i związanymi z tym wątpliwościami natury metodologicznej, T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 65 i nn.

70 *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019; por. *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa – Kielce 2022.

71 Karę śmierci w całym GG wprowadzono 28 października 1942 r. rozporządzeniem dowódcy SS i policji Wilhelma Kruegera. Kara śmierci groziła wszystkim Polakom, którzy w jakikolwiek sposób pomogli Żydom lub nie poinformowali władz o takich przypadkach, M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Pomoc Żydom karana śmiercią. Zarys niemieckich przepisów okupacyjnych na obszarze Europy*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/97090,Pomoc-Zydom-karana-smiercia-Zarys-niemieckich-przepisow-okupacyjnych-na-obszarze.html> (dostęp: 11 VII 2023 r.).

72 H. Tukalski-Nielubowicz, *Pół wieku wspomnień...*, s. 179–180.

bezprecedensowe represje za pomoc Żydom, charakter okupacji niemieckiej i kontekst historyczny wzajemnych relacji, większość społeczeństwa polskiego nie podjęła masowej akcji pomocowej⁷³.

Na koniec tego przeglądu zagadnień warto zacytować fragment z pamiętnika Tadeusza Zwierkowskiego, który niejako rozlicza okupanta niemieckiego za zbrodnię ludobójstwa na mniejszości żydowskiej:

Specjalnej wdzięczności nie potrzebujemy do Żydów nosić w sercu, ale jednak nie mogliśmy spokojnie patrzeć na to, co Niemcy z nimi wyprawiali. Nie mogło to trafić do naszej świadomości, że można bądź co bądź, ludzi traktować tak jak wściekłe psy, które trzeba zabijać, aż do zupełnego ich wytepienia. Śmiem twierdzić, że nawet okropności Oświęcimia nie wstrząsnęły nami tak, jak wstrząsnęła ta eksterminacja Żydów, przeprowadzona w tak straszny sposób i na naszych oczach⁷⁴.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że spuścizna ziemiańska może stanowić źródło uzupełniające do badań podstawowych nad dziejami ludności żydowskiej w czasie okupacji niemieckiej. Zawarte w pamiętnikach informacje mogą stać się punktem wyjścia do szczegółowych poszukiwań. Bardziej precyzyjne informacje o położeniu Żydów odnajdujemy w dziennikach, zaś we wspomnieniach pisanych w latach 1960–1980 wzmianki są bardziej ogólne. Wątek żydowski w pamiętnikach z wielu względów (m.in. hermetyczność warstwy, mentalność konserwatywna i ogólnie uwarunkowania okupacyjne oraz położenie byłych ziemian w okresie po 1945 r.) jest tematem pobocznym. Mimo to ziemianie dokumentowali różne aspekty życia mniejszości żydowskiej w czasie okupacji niemieckiej, m.in. sytuację Żydów w pierwszych miesiącach okupacji, w okresie gettoizacji oraz sam moment masowej likwidacji gett i wywózki do obozów. Jest to spojrzenie z zewnątrz na społeczność żydowską, więc te informacje nie mogą być szczegółowe, trudno na ich podstawie zrekonstruować losy poszczególnych osób, natomiast z pewnością wskazują na określone zjawiska dokonujące się

73 Por.: K. Bernstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1967; K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968; *Spoleczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, Warszawa 1996; E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001; F. Stopniak, *Duchowieństwo polskie wobec Żydów w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1983; Z. Zieliński, *Problem ratowania Żydów przez polskie zgromadzenia zakonne w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983; W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1971; *Spoleczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej. Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993 r.*, pod red. K. Dunin-Wąsowicza, Warszawa 1996; „Żegota”. *Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1, [A–M], t. 2 [N–Ż], red. wyd. pol.: D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopcowski, Kraków 2009; oraz prace historyków żydowskich: Israela Gutmana, Shmula Krakowskiego i innych.

74 T. Zwierkowski, *Wspomnienia...*, s. 71.

w kontekście eksterminacji ludności żydowskiej. Na kartach pamiętników odnajdujemy też wzmianki na temat strategii przetrwania Żydów, pomocy polskiej dla Żydów i postawy otoczenia polskiego wobec samej zbrodni ludobójstwa. Nie można więc pominąć tych źródeł, badając powyższe zagadnienia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Rząd Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945

Archiwum Państwowe w Radomiu

Gubernator Dystryktu Radomskiego 1939–1945

Wykaz pamiętników i źródeł drukowanych

Auleytner W., *Spotkania i rozstania*, 1996, Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), sygn. akc. 15112.

Biernacki M., *Moje wspomnienia wiejskie 1942–1945*, Archiwum Akt Nowych, Dzienniki i pamiętniki z okresu okupacji, sygn. 231/IV-2.

Bobrzyńska M., „*Życie zmiennym jest*”. *Pamiętnik z lat 1900–1958*, t. III 1939–1945, Ossolineum, sygn. 13533/II.

Bobrzyński J., *Zwierciadło gasnącego świata 1918–1943*, Ossolineum, sygn. 13531/II.

Bojanowski J., *Przeminęło i nie wróci. Wspomnienia z lat wojny 1939–1945. Sandomierz – Klimontów – Włostów*, Gozdnicza 1997.

Brochocki A., *Przeżycia moje i wrażenia w czasie II wojny światowej. Okres niemiecki 1941–1944*, cz. II, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), sygn. 9897/III.

Ciemniewski L., *Poprzez mazowieckie, podolskie i śląskie. Wspomnienia z lat 1900–1964*, cz. 4 i 5, Ossolineum, sygn. 14115/II.

Jagmin S., *Pamiętnik z lat 1875–1959*, t. II, Ossolineum, sygn. 13165/II.

Jakowska H., *Wspomnienia z lat 1898–1962*, BJ, sygn. 9892/III.

Kaczmarowski H., *Opis gospodarczy majątku Leńcze Górne, pow. krakowski w 1943 r.*, BJ, sygn. 7410/II.

Karwacki W., *Wspomnienia 1895–1980*, Ossolineum, sygn. 15436/II.

Kochanowski J., *Zdarzenia, przygody, refleksje*, BJ, sygn. 9870/III.

Laskowicz K., *Iszczolna. Kresowy dwór i jego sąsiedzi*, BJ, sygn. 9899/II.

Linowski S., *Silva Rerum*, Ossolineum, t. I, sygn. 15366/III.

Linowski S., *Silva Rerum*, Ossolineum, t. II, sygn. 15366/II.

Łempicki A., *Wspomnienia 1939–1967*, Ossolineum, sygn. 15362/II.

Machura Z.B., *Zawsze wśród ludzi*, Kielce 2000.

Matlachowska A., *Z tym nazwiskiem*, Kraków 1998.

Morawski Z., *Gdzie ten dom, gdzie ten świat*, Warszawa 1997.

- Nurkowski K., *Był dwór. Obraz wsi i dworu w świetle pamiętnika rodziny Bukowskich z lat 1864–1939*, Kielce 2000.
- Okupacja widziana z dworu wlonickiego*. Stanisław Turnau. *Pamiętnik z wojny 1939–1945*, wybór i oprac. J. Gapys, Kielce 2014.
- Okupacyjna noc. Ziemiaństwo kieleckie o wojnie i okupacji*. Wybór z memuarystyki ziemiańskiej, wybór i oprac. J. Gapys, Oświęcim 2017.
- Radziwiłł K., *Mój pamiętnik. Od feudalizmu do socjalizmu (1898–1968)*, BN, sygn. akc. 9213.
- Rutkowska M., *Struna bolesnej pamięci. Wspomnienia z okresu okupacji i lat powojennych*, BN, sygn. III 7924.
- Rutkowska M., *Wspomnienia o mojej matce Janinie Czaplińskiej*, BN, sygn. III 10058, akc. 7790.
- Starowieyski F., *Opowieść o końcu świata pisała Krystyna Uniechowska*, Warszawa 1994.
- Sulatycki P., *W sieci napadu hitlerowskiego na Polskę (własne przeżycia)*, BJ, sygn. 9859/III.
- Targowski J., *Wspomnienia*, Kraków 1997.
- Targowski J., *Ankieta ostatniego szwoleżera*, BN, sygn. akc. 12816.
- Tukalski-Nielubowicz H., *Pół wieku wspomnień. Wyszadzony z siodła 1939–1945*, cz. 3, t. I, Ossolineum, sygn. 15444/II.
- Tukalski-Nielubowicz H., *Pół wieku wspomnień. ROM i ROM w Radomiu 1941–1942*, cz. 3, t. II, Ossolineum, sygn. 15444/II.
- Tukalski-Nielubowicz H., *Pół wieku wspomnień. Jędrzejów 1943–1945*, cz. 3, t. IV, Ossolineum, sygn. 15444/II.
- Turnau L., *Wspomnienia z II wojny światowej*, t. 4, Ossolineum, sygn. 15638/II.
- Walewska M., *Kalendarz pierwszych dni września 1939 r. przeżytych w Kowali, powiat Radom woj. kieleckie*, BN, sygn. akc. 11020.
- Walewska M., *W cieniu ustawy o reformie rolnej. Kronika wydarzeń od 1 IX 1944 do 4 III 1945 r.*, BN, sygn. akc. 14272.
- Zadurski J., Tukalski-Nielubowicz H., *Wspomnienia żołnierza*, Ossolineum, sygn. 15443/II.
- Zaklika W., *Wspomnienia. Ostatnie lata (1886–1958)*, t. 3 (1939–1958), Ossolineum, sygn. 15653/II.
- Zakrzeński W., *Wspomnienia z lat 1939–1945*, Ossolineum, sygn. 16749/II.
- Zwierkowski T., *Wspomnienia 1939–1967*, BJ, sygn. 9897/III.

Opracowania i artykuły

- Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, (red.) D. Libionka, Warszawa 2004.
- Bartyzel J., *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 200.
- Bauer Y., *Przemysław Zagładę*, Warszawa 2016.
- Bem M., *Powstanie w Sobiborze. Świadectwa ocalałych z niemieckiego obozu zagłady*, Radom 2013.

- Berendt G., *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1971.
- Borodziej W., *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985.
- Cała A., *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.
- Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002.
- Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Dobra ziemska w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925*, oprac., E. Majcher-Ociesa, M.B. Markowski, Kielce 2014.
- Domański T., *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Domański T., *Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945* [w:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański i E. Majcher-Ociesa, Kielce – Warszawa 2019.
- Echa zagłady Żydów na Kielecczyźnie w pamiętnikach ziemiańskich 1939–1945* [w:] *„Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat”. Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.
- Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983.
- Franciszka Starowiejskiego opowieść o końcu świata pisała Krystyna Umiechowska*, Warszawa 1994.
- Fuks M., *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Poznań 1999.
- Gapys J., *Mentalność ziemiaństwa polskiego w dystrykcie radomskim 1939–1945* [w:] *Z życia codziennego szlachty ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, pod red. J. Gapysa, M. Nowaka, J. Pielasa, Kielce 2010.
- Gapys J., Nowak M., *Polityka niemieckich i radzieckich okupantów wobec polskiego ziemiaństwa w latach II wojny światowej*, „Roczniki Humanistyczne” 2009, t. LVII, z. 2.
- Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.
- Gapys J., *W czasach drugiej wojny światowej i okupacji niemieckiej 1939–1945* [w:] *Ożarów. Dzieje miasta i gminy*, pod red. F. Kiryka, Kraków 2009.
- Gapys J., *Ziemiaństwo wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim 1939–1942* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, pod red. E. Majcher-Ociesy i B. Wojciechowskiej, Kielce 2013.

- Gapys J., *Ziemiaństwo wobec ludności chłopskiej w dystrykcie radomskim w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945* [w:] *Wieś polska wobec wyzwań, przełomów i zagrożeń (XIX i XX wiek). Materiały konferencji naukowej, Kielce 28 listopada 2002 r.*, t. 2, pod red. M. Przeniosło i S. Wiecha, Kielce 2005.
- Grabowski J., „*Ja tego Żyda znam!*” *Szantażowanie Żydów w Warszawie, 1939–1943*, Warszawa 2004.
- Grabowski J., *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011.
- Grabowski J., *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a Zagłada Żydów na obszarach wiejskich w dystrykcie krakowskim* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Siaterek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
- Grabski A., *Żydzi a polskie życie polityczne (1944–1949)* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012.
- Hempel A., „*Policja granatowa*” w *Generalnej Guberni*, „*Wiadomości Historyczne*” 1987, nr 6.
- Hempel A., *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, t. I i II, Warszawa 2014.
- Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.
- Jasiewicz K., *Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno–Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką. Studium z zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1996.
- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1, [A–M], t. 2 [N–Ż], red. wyd. pol.: D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009.
- „*Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat*”. *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001.
- Langer L.L., *Świadectwa zagłady. W rumowisku pamięci*, Warszawa 2015.
- Lash K., *Rozporządzenia Generalnego Gubernatora*, Radom 1940.
- Leociak J., *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Kraków 2010.
- Lukas R.C., *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Kielce 1995.
- Łuczak A., *Utracone Decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Warszawa – Poznań 2011.
- Łuczak Cz., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–*

1945, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2.

Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938–1945... Mechanizmy realizowania okupacji*, t. II, Poznań 1984.

Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje. Wykonywanie okupacji przez państwa osi w Europie. Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, t. I, Poznań 1983.

Majcher-Ociesa E., *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2014.

Markowski M.B., *Między wojnami 1918–1939* [w:] *Ożarów. Dzieje miasta i gminy*, pod red. F. Kiryka, Kraków 2009.

Markowski M.B., *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993.

Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012.

Pająk J.Z., *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego* [w:] *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, Kielce 2001.

Polska 1939–1945. Straty osobowe a ofiary represji pod dwiema okupacjami, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.

Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim, pod red. B. Engelking, J. Leociaka, D. Libionki, Warszawa 2007.

Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.

Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1967.

Skalniak F., *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.

Smith L., *Holokaust. Prawdziwe historie ocalałych*, Warszawa 2011.

Smoliński S., *Przyczynek do zagadnienia wyżywienia miejskiej ludności polskiej w b. Generalnym Gubernatorstwie na tle ówczesnych warunków pracy i płacy*, „Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu” 1949/50.

Smoliński S., *Rozwój detalicznych cen wolnorynkowych w Krakowie w latach 1939–1946*, „Rocznik Akademii Handlu w Poznaniu” 1946/47.

Spółczesność polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej. Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993 r., pod red. K. Dunin-Wąsowicza, Warszawa 1996.

Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa – Kielce 2022.

Stopniak F., *Duchowieństwo polskie wobec Żydów w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1983.

Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Urbański K., *Zagłada Żydów dystrykcie radomskim 1939–1945*, Kraków 2004.

Zagłada Żydów na polskiej prowincji, red. A. Siaterek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.

Zarys Krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów, 1942–1945, red. J. Gra-

bowski, B. Engelking, Warszawa 2011.

Zieliński Z., *Problem ratowania Żydów przez polskie zgromadzenia zakonne w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.

Ziemiaństwo polskie 1795–1945, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985.

Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór o dziejach warstwy i ludzi, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1988.

„Żegota”. *Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów*, oprac.

A.K. Kunert, Warszawa 2002.

Internet

Grądzka-Rejak M., Namysło A., *Pomoc Żydom karana śmiercią. Zarys niemieckich przepisów okupacyjnych na obszarze Europy*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/97090,Pomoc-Zydom-karana-smiercia-Zarys-niemieckich-przepisow-okupacyjnych-na-obszarze.html>
www.sztetl.org.pl/pl/article/ujazd-590/5,historia/

O autorze:

Dr hab. prof. UJK Jerzy Gapys – pracuje w Instytucie Historii od 1996 r., od 2020 r. pełni w nim funkcję dyrektora. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół kilku problemów badawczych: dzieje elit społecznych w Polsce w latach 1918–1945; ziemiaństwo polskie w latach 1918–1945, duchowieństwo katolickie w okresie II wojny światowej, działalność dobroczynna ziemiaństwa i duchowieństwa, społeczności wiejskie, społeczeństwo polskie wobec podziemia zbrojnego. Jest autorem dziewięciu książek (monografie i edycje źródeł), dziesięciu prac pod redakcją oraz ponad stu artykułów naukowych i rozdziałów w pracach zbiorowych.

e-mail: jerzy.gapys@ujk.edu.pl

Jerzy Gapys (Jan Kochanowski University of Kielce)**Landowner Memoirs as a Source for Studying the Situation of the Jewish Population under German Occupation: A Case Study of the Kielce Region**

Landowner memoirs, primarily containing general Jewish themes, can complement primary research on the history of Jews during the Holocaust era. Information in these memoirs can serve as a starting point for in-depth investigations. The memoirs document various aspects of the Jewish minority's situation, including the Jews' condition in the early months of the occupation, during ghettoization, and at the time of mass ghetto liquidation and deportation to death camps. These memoirs offer an external view of the Jewish community; therefore, the information might not be detailed enough to reconstruct the lives of individuals or Jewish families who were victims. Still, they certainly point to specific phenomena occurring in the context of Jewish extermination. Landowner memoirs are crucial sources when examining survival strategies among Jews, Polish assistance to Jews, and the attitudes of the Polish community towards the genocide.

Keywords: World War II, German occupation, landed gentry, Holocaust